

۱۳۸۵ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

سرشناسه:	یعقوبی، عبدالرسول (۱۳۴۱)
عنوان و نام پدیدآور:	زمینه‌ها و عوامل اجتماعی - فرهنگی و آگرایی جهان اسلام / عبدالرسول یعقوبی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۶.
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
مشخصات ظاهری:	۵۲۸ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۲۲۹-۳۶۳-۱
وضعیت فهرست نویسی:	فینبا
یادداشت:	کتابنامه.
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۹ (فینبا).
موضوع:	عقب‌ماندگی -- کشورهای اسلامی -- علل
موضوع:	Underdevelopment -- Islamic countries -- Causes*
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزوده:	Almustafa International University Almustafa International Translation and Publication center
رده بندی کنگره:	HD ۵۷۰۹/۲/ک۵ ی۷ ۱۳۹۶
رده بندی دیویی:	۳۳۱/۱۳۷۸۳۰۹۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی:	۵۰۶۶۷۲۸

BP۱۰۷۵

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

زمینه‌ها و عوامل اجتماعی - فرهنگی و آگرایی جهان اسلام

مؤلف: عبدالرسول یعقوبی

چاپ دوم: ۱۳۹۹ ش / ۱۴۴۱ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ ● قیمت: ۴۱۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجنتیه)، نبش کوچه ۱۸:

تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ - ۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۲۵

✉ miup@pub.miu.ac.ir 🌐 http://buy-pub.miu.ac.ir 📧 pub_almustafa

با تشکر از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیرانتشارات: مصطفی نوبخت
- مدیرتولید: جعفر قاسمی ابهری
- صفحه‌آرا: سیدمحسن عمادی مجد و علی عبادی فرد
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر فنی: علی عبادی فرد

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

هرگونه نسخه برداری اعم از کپی برداری و بازنویسی و انتشار، اسکن، ذخیره کامپیوتری، ترجمه به زبان‌های دیگر و ساخت فایل صوتی کتاب، بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع، شرعاً حرام و از طریق مراجع قانونی، قابل پیگیری است.

زمینه‌ها و عوامل اجتماعی - فرهنگی واگرایی جهان اسلام

عبدالرسول یعقوبی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه‌السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفیٰ علیه‌السلام العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمّدی علیه‌السلام «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ علیه‌السلام» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفیٰ علیه‌السلام

فهرست

۱۳	مقدمه
۱۵	۱. مفاهیم و بنیادهای نظری
۱۵	واژه‌شناسی
۱۵	۱. واگرایی
۱۷	۲. جهان اسلام
۲۳	زمینه‌ها و عوامل اجتماعی - فرهنگی
۲۴	هویت‌های اجتماعی - فرهنگی جهان اسلام
۲۴	تعریف هویت
۲۶	رویکردهای مختلف به هویت
۲۷	۱. رویکرد جوهری و فلسفی
۲۷	۲. رویکرد گفتمانی
۳۲	جوامع چندقومی و عوامل پیدایش تنوعات قومی
۳۳	هویت نژادی
۳۵	هویت‌های فرهنگی
۳۶	هویت دینی و مذهبی
۳۷	هویت دینی
۳۸	هویت مذهبی
۴۱	هویت ایدئولوژیک
۴۱	بینان‌های نظری مطالعه عوامل واگرایی
۴۳	۱. نظریه‌های طبیعت‌واگرایی انسان
۴۶	۲. نظریه‌های طبیعت‌واگرایی هویت
۴۹	۳. نظریه‌های روابط بین هویت
۵۵	۴. نظریه‌های سطوح تحلیل هویت (روابط بین‌الملل)
۵۶	عامل استعمار در سطح جهانی

۶۳	۲. واگرایی‌های قومی جهان اسلام
۶۳	مقدمه
۶۴	سطح اول تحلیل: زمینه‌های تاریخی (طبیعت واگرایی قومیت‌ها)
۶۴	۱. طبیعت واگرایی قومیت عرب
۶۵	۲. زبان عربی
۶۷	۳. نژاد عربی
۷۱	۴. تاریخ و تمدن
۷۴	۵. ساختار اجتماعی و احساسات قومی
۷۶	۶. از تعصب قبیله‌گی تا خصیصه قوم‌گرایی
۸۲	۷. دین
۸۷	۸. اندیشه واگرایی قوم عرب معاصر
۸۷	۹. جریان‌های اجتماعی - فرهنگی جهان معاصر عرب و نسبت آنها با قوم‌گرایی
۸۷	الف) جریان لیبرال یا پیرو تمدن غرب و نسبت آن با قوم‌گرایی
۹۰	ب) جریان تجدد فکری
۹۵	ج) جریان قوم‌گرایی (اندیشه قوم‌گرایان عرب)
۹۶	۱۰. انواع قوم‌گرایی: قوم‌گرایی عربی و قوم‌گرایی‌های محلی (ناسیونالیسم‌های محلی)
۹۸	۱۱. نسبت قوم‌گرایی عربی و دین اسلام
۱۰۴	طبیعت واگرایی قومیت ایرانی
۱۰۵	۱. نژاد ایرانی و علت نام‌گذاری
۱۰۷	۲. زبان فارسی
۱۰۸	۳. ساختار اجتماعی
۱۱۰	۴. هویت فرهنگی و تمدنی
۱۱۱	الف) توحید و یگانه پرستی
۱۱۳	ب) مدارا و سازگاری در عین حق طلبی
۱۱۴	ج) ایران دوستی و غرور ایرانی
۱۱۶	طبیعت واگرایی قومیت ترک
۱۱۶	الف) ریشه‌های نژادی و خاستگاه قوم ترک
۱۱۷	ب) گستره سرزمینی
۱۱۹	ج) دین و فرهنگ
۱۱۹	د) هویت تاریخی و تمدنی
۱۲۵	سطح دوم تحلیل: روابط واگرایی قومیت‌های جهان اسلام
۱۲۵	۱. روابط واگرایی درونی قومیت عرب (عوامل درونی)
۱۲۶	۲. روابط واگرایی قوم عرب بعد از ظهور اسلام تا قرن نوزدهم

- الف) دوره پیامبر اسلام ﷺ، خلفا و حکومت امام علی عليه السلام ۱۲۶
- ب) دوره بنی امیه ۱۳۰
- ج) دوره بنی عباس ۱۳۲
- د) از سقوط امپراتوری عرب به دست مغولان تا دوران تسلط عثمانی ۱۳۵
- هـ). دوره تسلط عثمانی ۱۳۵
۳. روابط واگرای عرب از قرن نوزدهم تا کنون ۱۳۶
۴. روابط واگرای قوم عرب از قوم ترک تا ابتدای جنگ جهانی (واگرایی محدود، با هدف کسب حقوق قومی محدود) ۱۳۶
۵. روابط واگرای قوم عرب در دوره جنگ جهانی اول (واگرایی جدایی طلبانه) تا آستانه جنگ جهانی دوم ۱۴۵
۶. روابط واگرایی قوم عرب پس از جنگ جهانی اول تا انقلاب اسلامی ایران (قوم‌گرایی با هدف همگرایی درونی) ۱۵۱
۷. روابط واگرای قوم عرب نسبت به انقلاب اسلامی ایران ۱۵۶
۸. قبل از انقلاب اسلامی ۱۵۶
۹. بعد از انقلاب اسلامی ۱۶۲
- واگرایی مذهبی میان جوامع مذهبی سنی و شیعه ۱۶۳
- رشد و توسعه جریان‌های اسلام‌گرا علیه حاکمیت‌های غیر مذهبی ۱۶۳
- روابط واگرای قومیت ایرانی (عوامل درونی) ۱۷۷
- دوره قرون اولیه اسلامی: قوم‌گرایی فارس - عرب ۱۷۷
۱. شعوبی‌گری ۱۷۷
۲. حفظ زبان فارسی ۱۸۴
- دوره قرون میانه: قوم‌گرایی ایرانی - ترکی ۱۸۶
- دوره معاصر: قوم‌گرایی فارس - عرب ۱۸۹
- جریان‌های فکری - اجتماعی و نسبت آنها با قوم‌گرایی ایرانی ۱۹۰
۱. ناسیونالیسم باستان‌گرا ۱۹۰
۲. دوره پهلوی ۱۹۷
۳. دوره انقلاب اسلامی ۱۹۸
- روابط واگرای قومیت ترک ۲۰۳
- جریان‌های فکری - اجتماعی و نسبت آنها با قوم‌گرایی ترکی ۲۰۴
- بان ترکیسم و آذربایجان ۲۱۶
- سطح سوم تحلیل: نفوذ فکری و دخالت‌های استعمار ۲۱۷
- استعمار و واگرایی عربی ۲۱۷
۱. نفوذ و ترویج اندیشه قوم‌گرایی ۲۱۷

- الف) اروپا؛ خاستگاه قوم‌گرایی ۲۱۷
- ب) روشنفکر قوم‌گرا و غرب ۲۱۸
۲. دخالت‌های استعمار (فعالیت‌های استعماری) ۲۲۴
۳. تجاوزه‌های نظامی استعمار غرب به جهان عرب ۲۲۴
۴. وعده استقلال توسط استعمار به اعراب ۲۲۵
۵. مطامع استعماری ۲۲۵
۶. نقش بازدارندگی دولت عثمانی ۲۲۷
- آغاز جنگ جهانی اول ۲۳۲
- نقش لارنس عربستان ۲۳۶
- استعمار و واگرایی ترکی ۲۳۸
۱. شکل‌گیری قوم‌گرایی ترکی توسط دانشمندان اروپایی ۲۳۹
۲. ترجمه قوم‌گرایی ترکی توسط روشنفکران ترک ۲۴۱
۳. یهود سالونیک؛ هویت اصلی جریان قوم‌گرایی ترکی ۲۴۲
- استعمار و واگرایی فارسی ۲۴۶
۱. منابع اولیه قوم‌گرایی باستان‌گرا ۲۴۶
۲. منورالفکران و اقتباس باستان‌گرایی از منابع تفکر غرب ۲۴۹
۳. ترویج و تقویت اندیشه قومی باستان‌گرا توسط استعمار، صهیونیسم و رژیم پهلوی ۲۵۵
۳. واگرایی‌های مذهبی ۲۶۳
- سطح اول تحلیل: طبیعت و آغرای هویت‌های مذهبی ۲۶۴
۱. رویکرد جامعه‌شناختی ۲۶۵
۲. رویکرد معرفت‌شناختی - جامعه‌شناختی ۲۶۷
- دیدگاه عالمان اسلامی در مورد رویکردهای معرفت‌شناختی - جامعه‌شناختی ۲۷۰
۱. دیدگاه شمول‌گرایی و ملازمه آن با رویکرد جامعه‌شناختی ۲۷۰
۲. دیدگاه تکثرگرایی و ملازمه آن با رویکرد جامعه‌شناختی ۲۷۱
۳. دیدگاه حصرگرایی (اطلاق اندیشه‌های دینی و مذهبی) و نسبت آن با رویکرد جامعه‌شناختی (کثرت‌گرایی سیاسی - اجتماعی) ۲۷۳
- الف) دیدگاه حصرگرایی و نفی ملازمه میان آن با کثرت‌گرایی سیاسی - اجتماعی ۲۷۳
- دیدگاه فخر رازی ۲۷۵
- دیدگاه اخوان‌الصفا ۲۷۷
- دیدگاه ابن‌سینا ۲۷۸
- دیدگاه آیت الله حسن زاده آملی ۲۷۹
- دیدگاه صدرالمطالیهین شیرازی ۲۸۰
- دیدگاه استاد مطهری ۲۸۱

۲۸۳.....	دیدگاه علامه طباطبایی
۲۸۴.....	دیدگاه ابن عربی
۲۸۴.....	دیدگاه ابواسحاق شاطبی مالکی
.....	ب) دیدگاه انحصارگرایی اندیشه دینی و اعتقاد به ملازمه میان آن با کثرت‌گرایی
۲۹۵.....	سیاسی اجتماعی
۲۹۶.....	ج) گروه‌های سلفی، وهابی و تکفیری؛ شاخص‌ترین مصداق دیدگاه انحصارگرایی
۳۰۰.....	تنوع گروه‌های سلفی
۳۰۱.....	اندیشه توحید و تکفیر در دیدگاه انحصارگرایی گروه‌های سلفی - وهابی
۳۱۴.....	محکومیت اندیشه تکفیر از نظر برخی علمای اهل سنت
۳۱۹.....	نمونه‌هایی از تکفیر مسلمانان توسط وهابیون
۳۲۴.....	تفکر سلفی - وهابی در دوره معاصر و تأثیر آن در واگرایی
۳۲۹.....	هویت‌های مذهبی در جهان اسلام
۳۲۹.....	۱. خرده‌هویت‌های مذهبی اهل سنت
۳۳۱.....	۲. خرده‌هویت‌های مذهبی شیعه
۳۳۲.....	عوامل تکوین و تثبیت هویت‌های مذاهب اسلامی
۳۳۲.....	۱. عامل اجتماعی - فرهنگی
۳۳۲.....	الف) دوره تکوین واگرایی مذهبی
۳۳۵.....	ب) دوره تثبیت واگرایی هویت‌های مذهبی
۳۴۰.....	۲. عامل الاهیاتی (مذهبی)
۳۴۰.....	دوره تکوین
۳۴۰.....	اعتقاد به نصب الهی خلیفه
۳۴۴.....	دوره تثبیت
۳۵۹.....	خوارج
۳۶۰.....	مرجئه
۳۶۱.....	نتیجه‌گیری
۳۶۳.....	سطح دوم تحلیل: روابط واگرایی هویت‌های مذهبی جهان اسلام
۳۶۳.....	۱. موج اول واگرایی: صدور اولین حکم تکفیر (دوره امامت امام علی <small>علیه السلام</small>)
۳۶۶.....	نحوه برخورد امام علی <small>علیه السلام</small>
۳۶۸.....	۲. موج دوم واگرایی: پدیده لعن و رفض (دوره اموی)
۳۸۲.....	۳. موج سوم واگرایی: بازگشت تکفیر (دوره عباسیان)
۳۸۴.....	الف) بازگشت تکفیر به اتهام توهین و تکفیر نسبت به صحابه
۳۹۱.....	ب) بازگشت تکفیر به اتهام ایجاد واگرایی میان مسلمانان
۳۹۴.....	ج) بازگشت تکفیر به اتهام کمک شیعیان به دشمنان مسلمانان

۴. موج چهارم واگرایی: تکفیر پیروان مذهب‌ها اسلامی توسط یکدیگر (دوره عباسیان) ۴۰۲.....
۵. موج پنجم واگرایی: گسترش دامنه موضوعات تکفیر از موضوع خلافت - امامت به سایر موضوعات (قرن چهارم - قرن دوازدهم)..... ۴۰۶
۶. موج ششم واگرایی: حضور غرب و حس تحقیر شدگی (دوره معاصر)..... ۴۱۸
- انقلاب اسلامی ایران؛ تجدیدکننده خاطرات جریان سلفی - وهابی..... ۴۲۳
- ظرفیت‌های جدید انقلاب اسلامی ایران..... ۴۲۶
- فعالیت‌ها و اقدامات واگرایانه جریان سلفی - وهابی بر ضد انقلاب اسلامی و سایر مذاهب اسلامی..... ۴۳۴
۱. فعالیت‌های واگرایانه بر ضد انقلاب اسلامی..... ۴۳۴
۲. فعالیت‌های واگرایانه در جهان اسلام..... ۴۴۲
۳. نمونه‌هایی از تأثیر و پیامدهای عملکرد وهابیون در واگرایی میان جوامع اسلامی ۴۴۳
- الف) شیعیان الاحساء..... ۴۴۳
- ب) نیجریه..... ۴۴۵
- ج) عراق..... ۴۴۹
- نقش استعمار در واگرایی‌های مذهبی جهان اسلام..... ۴۵۹
۱. واگرایی در دوره معاصر؛ پروسه یا پروژه؟..... ۴۵۹
۲. آغاز نقش استعمار بر واگرایی‌های مذهبی دوره معاصر جهان اسلام..... ۴۶۰
۳. شیوه‌های ایجاد واگرایی مذهبی توسط استعمار..... ۴۶۰
- الف) پروژه مذهب‌سازی..... ۴۶۰
- یکم: پروژه ساخت مذهب‌های بهائیت و بابیت..... ۴۶۲
- دوم: پروژه ساخت وهابیت..... ۴۶۳
- سوم: وهابیت و بهائیت، مکمل یکدیگر در ایجاد واگرایی جهان اسلام..... ۴۶۶
- چهارم: نقش استعمار در ایجاد پیوند میان مذهب جعلی با منابع ثروت و قدرت ۴۶۶
- پنجم: نقش استعمار انگلیس در ایجاد و پشتیبانی از دولت وهابی عربستان.. ۴۶۷
- ب) حس تحقیرشدگی..... ۴۷۵
- ج) دخالت‌های استعماری و تجاوز به جهان اسلام..... ۴۷۶
- د) عملیات پنهانی..... ۴۷۷
۴. مدیریت واگرایی..... ۴۸۹
- مقدمه..... ۴۸۹
- پیشگیری..... ۴۹۰
- ترویج نکتزگرایی اجتماعی و سیاسی..... ۴۹۱
- ضرورت تفکیک سطوح واگرایی..... ۴۹۲
- جلوگیری از دو قطبی کردن هویت‌ها..... ۴۹۴

۴۹۵.....	ترویج عقل‌گرایی و ارزش نهادن به تفکر
۴۹۶.....	متعادل کردن هویت‌ها و ایجاد توازن میان آنها
۴۹۷.....	تقویت تفکر همگرایی از طریق تولیدات فکری- فرهنگی و تعاملات اجتماعی
۴۹۸.....	بهره‌گیری و تقویت هویت‌های مذهبی یا قومی- تعمیم یافته‌تر
۴۹۹.....	برقراری روابط متراکم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با هویت‌های قومی و مذهبی
۴۹۹.....	برنامه‌ریزی در جهت تحکیم همبستگی ملی در درون مرزهای سیاسی
۵۰۱.....	منابع

مقدمه

جهان اسلام، در همه ادوار تاریخی، به ویژه در تاریخ معاصر، واگرایی‌ها، منازعات و کشمکش‌های شدید اجتماعی - فرهنگی را تجربه کرده و از این جهت، ضررهای فراوانی را متحمل شده است. بررسی عوامل این واگرایی، به مثابه شناخت امراض و آسیب‌های اجتماعی جهان اسلام و مقدمه‌ای برای درمان دردهایی است که جامعه جهانی اسلام گرفتار آنها شده است.

بررسی جامع عوامل واگرایی در جهان اسلام نیازمند طرح و نقشه‌ای است که در پرتو آن بتوان زمینه‌ها و عوامل اجتماعی و فرهنگی واگرایی در جهان اسلام را شناسایی و مطرح کرد.

مطالعه جامعه جهانی اسلام با ملاحظه تاریخ پر فراز و نشیب آن در کنار عوامل مؤثر بین‌المللی، مطالعه پویا برای تشخیص مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر واگرایی در جهان اسلام است. ایستایی اجتماعی و پویایی اجتماعی، دو روش برای مطالعه موضوعات جامعه‌شناختی است. روش دوم، ساختار مطالعاتی مناسب را نتیجه می‌دهد. بر اساس این روش، عوامل فرهنگی - اجتماعی واگرایی جهان اسلام، به لحاظ گستره در دو بخش درونی و بیرونی و به لحاظ عمق تاریخی و سطوح مطالعاتی، صرف نظر از زمینه‌های واگرایی، در سه سطح بررسی می‌شود: الف) طبیعت واگرایی هویت‌های مذهبی و قومی؛ ب) روابط واگرایی پیروان مذاهب و کنشگران قومیت‌ها؛ ج) نقش استعمار.

خروجی پویای عوامل واگرایی در جهان اسلام، ساختار مطالعاتی زیر است:

۱. وجود اختلافات اجتماعی و سیاسی در صدر اسلام، به ویژه بعد از رحلت

پیامبر اسلام ﷺ، به عنوان مهم‌ترین زمینه و ریشه تاریخی اختلافات؛